

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.35:39

Т. Г. КАМЕНСЬКА

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ

Особливий вплив на сильну позицію російської мови в Одесі мав процес поселення в місті після відставки сімей офіцерів Радянської армії. Введення в експлуатацію гіганта хімічної промисловості Одеського припортового заводу також сприяло приїзду до міста великої кількості провідних фахівців з Росії та Білорусі, які, природно, розмовляли російською. Навіть велике підприємство Чорноморське морське пароплавство з усіма його інфраструктурними підрозділами залучало до Одеси російськомовних радянських співвітчизників, при тому що управління ним здійснювалось, минаючи український республіканській центр. Завдяки цьому заохочувалось знання тільки російської та іноземних мов.

Українська та російська – це близькі, споріднені мови, які мають велику частку подібностей у лексиці і граматиці. З тієї ж причини сьогодні немає особливих заперечень у російськомовного населення на вимоги впровадження української мови. За допомогою сучасних комп'ютерних програм сьогодні офіційне діловодство здійснюється українською мовою без особливих труднощів.

Ключові слова: мовна політика, реалізація мовної політики, білінгвізм.

У такому складному геополітичному «розвороті», який змушена робити сучасна Україна, постає необхідність розривати старі зв'язки й створювати нові, з іншими політичними суб'єктами та організаціями. Аналогічні перетворення проходили пострадянські країни Балтії, проходять і інші країни. А Україна зараз перебуває в активній фазі, коли нам потрібно (образно кажучи) «розтиснути руку, відпустити старі поручні і водночас схопитися за нові», не впавши у прірву. І, здавалося б, все, що зараз потрібно, це мати силу в руках. Із силою зазвичай асоціюються економіка, військова потужність, влада, яка домінує, що дозволяє тимчасові жорсткості в ім'я майбутніх цілей. Іншими словами, у силовому блоці сконцентровано природно-технологічні, фінансові, законодавчі та адміністративні ресурси держави. Але, як почали стверджувати феноменологи, людина лише частково є природною, а частково – це духовна істота. І якщо припускаємо, що наше українське суспільство побудоване на відносно високому духовному, моральному та інтелектуальному підґрунті, ми повинні визнати: для сучасного геополітичного розвороту країни недостатньо забезпечувати лише силовий ресурс. Досить значними є й духовно-культурні цінності громадян нашої держави. Серед останніх особливе місце посідає культурно-мовна сфера суспільства, яка, на жаль, в Україні є постійно проблемною та неви-

рішальною. Безпосередньо сфера зіткнення сучасного стану функціонування мови в суспільстві, державного управління цим станом та політичних технологій навколо мови в Україні є найактуальнішою для нашого суспільства.

Метою статті є виявлення особливостей формування білінгвізму в умовах сучасної мовної політики в українському суспільстві в специфічному місті Одеса та Одеському регіоні.

Доволі складно зробити аналіз навіть виключно соціологічних досліджень мовних питань у сучасній Україні, не кажучи вже про розповсюджений міждисциплінарний підхід між науковими галузями: соціологією з історією та філософією мови, політологією, соціолінгвістикою тощо. Усі роки становлення сучасної української держави політичні сили «докидають пальне в топку» культурно-мовного розвитку суспільства. Особливо напередодні виборів соціологи в більшості своїй досліджували та продовжують досліджувати (тобто постійно роблять моніторинги) цю проблему. Відповідно до поставленої мети, проаналізуємо матеріали соціологічних опитувань щорічного моніторингу «Становище української мови в Україні» руху «Простір Свободи», дослідження КМІС за анкетною ZN.UA. А для вторинного аналізу та інтерпретування кількісних даних використаємо класичні праці з питань білінгвізму Л. В. Щерби, а також досвід роботи автора цієї статті в дослідницькій лабораторії Одеського національного (в минулому «державного») університету імені І. І. Мечникова «НДЛ – 18» за господарсько-договірною темою з Одеським припортовим заводом у 1985–1990 рр.

У цілому в розгляді мовної політики будь-якої держави можна відокремити три напрями:

- 1) мовна структура суспільства;
- 2) нормативно-правова база функціонування мов на території держави та етнонаціональна державна політика;
- 3) історія розвитку міждержавних та міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах, які суттєво впливають на мову населення (зокрема населення України).

За **першим напрямом**, за даними щорічного моніторингу «Становище української мови в Україні за 2016–2018 роки», оприлюдненого громадським рухом «Простір Свободи», було зафіксовано розподіл мов як «рідних» серед населення України (на жаль, громадський рух «Простір Свободи» посилається на дані різних років за різними дослідницькими службами) [2; 3].

Таблиця 1

Відповіді респондентів про рідну мову, %

Рідна мова	2016 р.	2017 р.
Рідна мова українська	60	68
Рідна мова російська	15	14
Рідна мова і українська, і російська	22	17
Рідні інші мови	2	1

Таблиця 2

Відповіді респондентів про мову спілкування, %

Мова спілкування	2016 р.	2017 р.
Завжди чи переважно українською	50	49,6
Завжди чи переважно російською	24	25
Іноді українською, іноді російською	25	23,7
Іншими мовами	1,4	0,9

Безумовно, надається ще й специфіка розподілу за географічним положенням (Захід, Центр, Південь, Схід, Донбас) з відповідними перевагами української мови на «Заході» та в «Центрі» й збільшенням російськомовного населення на «Півдні», «Сході» та «Донбасі».

У 2018 р. моніторинг не здійснювали за вказаними категоріями, а лише підготовлено аналітичну довідку: «У 2018 р. позиції української мови зміцнилися насамперед на радіо й телебаченні, а також в галузі освіти. Проте в інших сферах суспільного життя, у тому числі сфері послуг (включно з інтернет-послугами), друкованих медіа тощо, позиції української мови значно слабші» [4].

Другий напрям, відокремлений нами як «нормативно-правова база функціонування мов на території держави та етнонаціональна державна політика», забезпечується ст. 10 Конституції України, де закріплено, що «державною мовою в Україні є українська мова». Однак 7 лютого 2012 р. було винесено на розгляд законопроект двома депутатами В. Колесніченком і С. Ківаловим, який було проголосовано більшістю Верховної Ради, і 5 червня того ж року був підписаний президентом В. Януковичем закон, який «істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов складала не менше 10% від населення певного регіону, а в окремих випадках і менше 10%». Знову обраний у 2014 р. президент і парламент України доклали багато зусиль, щоб скасувати цей закон, і 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав Закон В. Колесніченка і С. Ківалова неконституційним та таким, що втратив силу.

У сфері етнонаціональної політики України більшістю депутатів у парламенті та зусиллями президента України обрано курс на дерусифікацію, оскільки, за даними моніторингу «Простір Свободи», складною була позиція української мови в таких сферах [4]:

– підраховано, що преса лишається переважно російськомовною (українською мовою у 2016 р. друкувалися 34,1% газет; російською – 61,5%, іншими – 4,4%. У 2018 р. українською мовою було видано лише на 1–2% більше від минулорічних показників);

– встановлена законом частка 75% україномовного ефіру – не досягається, канали порушують закон;

– за підсумками того ж моніторингу кав'ярень і ресторанів у 26 обласних центрах (крім окупованих), а також Кривому Розі, Маріуполі, Краматорську та Северодонецьку, лише 40% закладів харчування мають

українську вивіску, до цього числа також зараховані назви, які однаково читаються українською й російською мовами. У 25% закладів україномовного меню немає (це стосується закладів Маріуполя, Северодонецька, Кривого Рогу та Запоріжжя). Залишилися випадки в містах Сходу та Півдня, коли персонал спілкувався винятково російською мовою, незважаючи на українську мову клієнта. Дослідники звертають увагу на стрімку латинізацію вивісок. До цього неможливо не додати результати спостережень за розмовами студентів вишів в Одесі з питань української мови. Усе частіше можна почути висловлювання приблизно такого змісту: «Краще покласти зусилля на вивчення англійської, ніж української»;

– мова українського сегмента Інтернету – переважно російська. «За даними socialblade.com, серед 250 найпопулярніших українських YouTube-каналів україномовними є лише 7,2%. Російськомовні канали становлять 65,2%. Двомовні – 16,4%, англomовні – 11,2%. За даними charts.youtube.com, серед 100 найпопулярніших пісень, музичних відео та виконавців домінує російськомовний продукт. Він складає 74%, 70% та 62% відповідно. Україномовні пісні складають 6%, 8% та 7%» [4].

Третій напрям мовної політики – історія розвитку міждержавних та міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах. Історія України продовжує підпадати під кардинальні перегляди та нові інтерпретації, але безумовним фактом є багатолітня та тотальна інтегрованість України в минулому в радянський простір, із чого будуються до сьогодення всі перелічені сучасні стани: у структурі мови, у культурній спадщині, у родинних зв'язках громадян України та Росії, у трудовій міграції.

Стосовно трудової міграції. За анкету ZN.UA, дослідження проводилось Київським міжнародним інститутом соціології з 21 листопада по 15 січня 2017 р. Польовий етап був з 1 по 14 грудня 2017 р. Опитування пройшло в 110 населених пунктах по всіх областях України, крім території Криму. У Донецькій та Луганській областях опитування проведено лише на територіях, підконтрольних Україні. (У результаті польового етапу отримано 2039 анкет). «Більше ніж третиною опитуваних Росія сприймається як потенціальна ворожа територія. Але 63% респондентів все ж таки вважають працевлаштування українців в Росії можливим» [5].

Захід став відкритим для українців, але він є настільки більш розвинутим, що до нього треба йти після виправлення станів у багатьох сферах, перш за все в економіці. Дослідження показує, як люди відчують на собі примус економічних проблем і розуміють, що економічні зв'язки між Україною та Росією не дозволяють нам роз'єднатися. А що при цьому мова?

Особливості мовної політики безпосередньо в Одесі та Одеській області. Нормативно-правова база функціонування мови в Одесі та Одеській області нічим не відрізняється від інших регіонів України. Особливо після скасування закону В. Колесніченка і С. Ківалова. Специфічні умови, які впливають на домінування російської мови в м. Одесі та Одеському ре-

гіоні, лежать в історії розвитку краю, яку можна вивчати з різної глибини ретроспекції, наприклад, починаючи з XVII ст. Але ми зупинимося на періоді розпаду Радянської держави.

У контексті загальноукраїнської мовної політики Одесу й область характеризували й зараз характеризують як регіон з високим відсотком російськомовних громадян. З початку XXI ст. після Криму й Донецької та Луганської областей Одеська область поряд з Харківською й Миколаївською була російськомовною (безумовно, за рахунок міського населення Одеси, при тому, що сільське населення в більшості залишалось україномовним).

**«Зеркало недели. Украина» Опрос КМИС 2003 г.
«Русский язык как используемый язык» 2003 г. [6]**

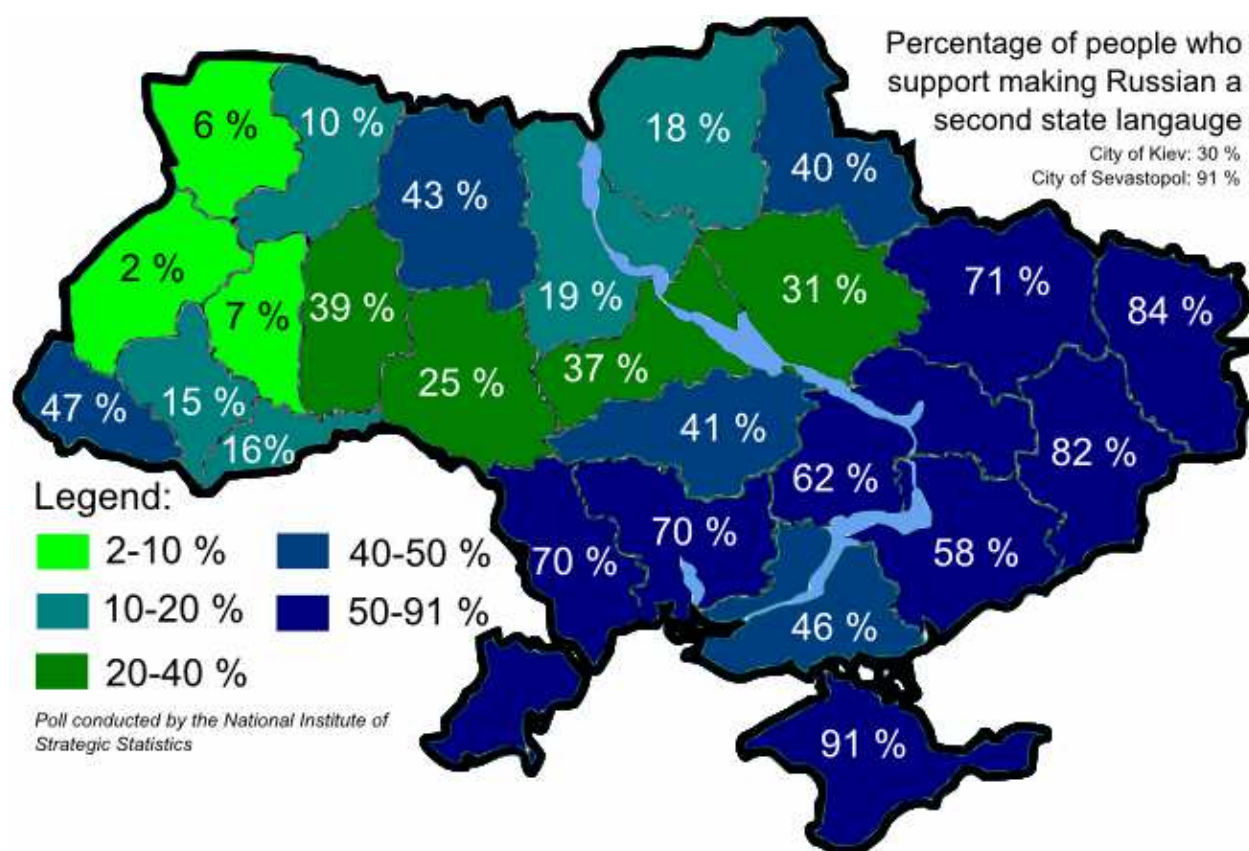

Рис. 1. «Percentage of people who support making Russian a second state language»
(відсоткове співвідношення людей, які підтримують надання російській мови статусу другої державної мови)

Однією з причин русифікації жителів Одеси напередодні розпаду СРСР була політика держави стосовно воєнних офіцерів-відставників. За законом, воєнні офіцери, уходячи у відставку, мали право вибирати собі місто постійного проживання. Заборонено було лише поселення в столиці (Москві) та Ленінграді (Санкт-Петербурзі). Одеса для відставників була одним з найпривабливіших міст, де поселялось багато офіцерських сімей.

Тому в нашому місті збереглися поряд з російською мовою значні симпатії до радянської та російської історії, культури, літератури.

Ще один фактор – це вплив на статус російської мови в Одесі високорозвинутого в радянські часи Чорноморського морського пароплавства. Ця галузь перебувала в прямому підпорядкуванні міністерств та відомств усесоюзного значення (керувалась з Москви) в обхід республіканських київських структур. До цієї галузі входили вищі навчальні заклади, училища, мережі магазинів, відомчі санаторії тощо. Крім самої морської галузі, в Одесі була розвинута інфраструктура морського порту (також відомчі підприємства, валютні магазини, дитячі садки тощо). Усі вони з великою кількістю співробітників функціонували без усякої потреби в українській мові, оскільки цілком керувались безпосередньо з Москви.

Зміцненню позицій російської мови в Одесі сприяв і Одеський припортовий завод. Для цього великого підприємства були необхідні висококваліфіковані спеціалісти (інженери, хіміки), яких не готували українські виші і яких запрошували до Одеси з Білорусі та Росії.

Перелічені категорії спеціалістів (воєнні офіцери, робітники порту й Чорноморського морського пароплавства, інженери Припортового заводу), у тому числі члени їх сімей, становили широкий прошарок інтелектуально освічених громадян. У цьому контексті російська мова ставала престижною, асоціювалась з високою культурою настільки, що україномовне населення із сільської місцевості (як правило, студенти вищих навчальних закладів) добровільно, практично цілком за рік-півтора включалось у комунікацію мовою міста, тобто російською мовою.

Варто окремо зупинитися на специфіці українсько-російського білінгвізму. Як відомо, до складу радянської держави входили різні етнонаціональні групи. Щоб об'єднати їх в одному підпорядкуванні з єдиного центру, необхідно було організовувати вивчення російської мови в усіх кутках великої держави. Із цією метою в Радянському Союзі проводили багато досліджень з удосконалення білінгвізму. Відомий радянський філолог Л. В. Щерба підкреслив, що в процесі навчання чужої мови «ведеться постійна неусипна боротьба з рідною мовою» [1, с. 8] у формі активного заглушення мовної свідомості рідною мовою; виникає своєрідне «розхитування» мовної установки, особливо в дітей та підлітків зі слабо сформованими вербальними навичками.

Узагалі вивчення другої мови викликає велике навантаження на психіку людини, потребує багато зусиль. Однак в україно-російському білінгвізмі вдається уникнути цих проблем завдяки великій схожості: звучання слів, граматичної структури мов, стилістики, практично єдиного алфавіту, у цілому мовних культур. У результаті навіть примусовий процес вивчення українцями російської мови, як і росіянами української, здійснюється без особливої напруги, не супроводжується втратами для рідної мови. Більше того, сучасна комп'ютеризація діловодства та всіх комунікативних проце-

сів надає змогу бути успішним активним користувачем української мови без особливих зусиль. Навіть ЗНО через тести (для вступу до вищих навчальних закладів) знижує відповідальне ставлення до вивчення української мови. Спрацьовує принцип: те, що легко дається, не дуже цінується. Інша ситуація, коли російськомовним громадянам необхідно вивчати неспоріднені мови, наприклад, молдавську, естонську чи грузинську. У цих випадках виникає внутрішній супротив, а часто й зовнішній протест. Схожість слов'янських мов не сприяє зростанню напруженості взагалі навколо україно-російських відносин, а навпаки, переводить їх до формування толерантності.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що українсько-російський білінгвізм зберігається в конкретному Одеському регіоні досить довго, перш за все, з двох основних причин. Перша – історична багатогранна інтегрованість Одеси в радянський простір. Друга – значна схожість української та російської мов.

З виділених нами трьох напрямів мовної політики (мовна структура суспільства; нормативно-правова база функціонування мов на території держави; історія розвитку міждержавних і міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах) найбільш впливовим для Одеси є третій – історичні наслідки південного, портового, культурно-промислового центру колишньої радянської держави. Нормативно-правові зусилля державної мовної політики в такому регіоні, як Одеса та Одеська область, здійснюються сьогодні в умовах, де ще сильно відчуваються наслідки радянської організаційної політики в різних секторах. Особливий вплив на сильну позицію російської мови в Одесі мав процес поселення в нашому місті після відставки сімей офіцерів радянської армії. Введення в експлуатацію гіганта хімічної промисловості Одеського припортового заводу також сприяло приїзду до міста великої кількості провідних фахівців з Росії та Білорусі, які, природно, розмовляли російською. Навіть велике підприємство Чорноморське морське пароплавство з усіма його інфраструктурними підрозділами залучало до Одеси російськомовних радянських співвітчизників, при тому що управління ним здійснювалось, минаючи український республіканський центр. Завдяки цьому заохочувалось знання тільки російської та іноземних мов.

Високий рівень освіти зазначених категорій фахівців дав російській мові високий статус, і сільське населення зовсім добровільно визнавало її значення й популярність. Особливого роздратування російською мовою серед сільського україномовного населення не було, тому що вивчати її було не дуже важко. Українська та російська мови – це близькі, споріднені мови, які мають велику частку подібностей у лексиці й граматиці. З тієї ж причини сьогодні немає особливих заперечень у російськомовного населення на вимоги впровадження української мови. За допомогою сучасних комп'ютерних програм офіційне діловодство здійснюється українською

мовою без особливих труднощів. Негативно ж оцінювати громадяни Одеси можуть лише цілеспрямовану ізоляція українських учнів та студентів від досягнень російськомовної літератури й кіномистецтва. Об'єктивно виникає загроза, що ми вільно розмовлятимемо російською мовою, але складні її граматики, правопис і пунктуація правильно застосовуватимуться лише за допомогою комп'ютерних програм.

З погляду соціологічної методології, мовне питання в Україні (поки що політично нестабільної держави) використовується в період виборчих перегонів як провокативна соціоінженерна технологія.

Список використаної літератури

1. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Львов, 1958. Т. 1. С. 172.
2. Шамайда Т. Стан української мови. Щорічний моніторинг: Російська домінує в медіа та сфері послуг, українська – в освіті й кінопрокаті. URL: <http://litakcent.com/2016/11/09/taras-shamajda-stan-ukrajinskoji-movy-shhorichnyj-monitorynh-rosijska-dominuje-v-media-ta-sferi-posluh-ukrajinska-v-osviti-j-kinoprokati-teksty-org-ua/> (дата звернення: 25.09.2019).
3. Становище української мови за рік поліпшилося. URL: <https://novy-parnia.com/2017/11/09/stanovishhe-ukrayinskoji-movi-za-rik-polipshilosya-infografika-dosvyata/> (дата звернення: 22.09.2019).
4. Стан української мови в Україні: що змінилося за 2018 рік. URL: <https://uk.etcetera.media/stan-ukrayinskoji-movi-v-ukrayini-shho-zminilosya-za-2018-rik.html> (дата звернення: 21.09.2019).
5. «Головними гальмами» розвитку України українці вважають олігархів і владу. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/480473.html> (дата звернення: 25.09.2019).
6. Зеркало недели. Украина. URL: <https://www.google.com/search?q=«Зеркало+недели.+Украина»+Опрос+КМИС+2003+г.+русский+язык+как+используемый+язык+2003> (дата звернення: 30.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2019.

Каменская Т. Г. Украинско-русский билингвизм на примере Одессы и Одесского региона

Особое влияние на сильную позицию русского языка в г. Одесса и в Одесской области имело поселение после отставки семей офицеров Советской армии. Введение в эксплуатацию гиганта химической промышленности Одесского припортового завода также способствовало приезду на постоянное место жительства большого числа высококвалифицированных специалистов из России и Беларуси, которые, естественно, говорили на русском языке. В том числе и крупное Черноморское морское пароходство со всеми его инфраструктурными подразделениями привлекало в Одессу соотечественников, которым проще было говорить на русском языке, а не на украинском. ЧМП имело общесоюзное подчинение, минуя украинский республиканский центр. Все это требовало общения на русском языке и на иностранных языках.

Украинский и русский – это родственные языки, близкие по многим лексическим и грамматическим параметрам. Поэтому сегодня русскоговорящее население реагирует на активное внедрение украинского языка вполне спокойно. А вся деятельность с официальной документацией легко осуществляется с помощью современных компьютерных программ.

Ключевые слова: языковая политика, реализация языковой политики, билингвизм.

Kamenska T. Ukrainian-Russian Bilingualism: The Case of Odessa and Odessa Region

The present article aims to reveal special aspects of the current language policy implementation in Odessa city and region.

When we examine national language policy we distinguish three courses:

- 1) language structure of society;*
- 2) legal and regulatory framework for language functioning on the state territory, and national ethnic social policy;*
- 3) historical evolution of international and interethnic relations within the society and frontier zone that significantly affect the language of Ukrainian people.*

Legal and regulatory framework of language functioning in the city of Odessa and Odessa region does not differ from any other region of Ukraine. Some specific provisions that service Russian language prevalence in Odessa city and region originate from the territory historical background.

Official regulatory efforts of the state language policy in such area as Odessa city and region are carried out along with strongly experienced consequences of the soviet administrative politics in various fields. Strong stand of Russian language was significantly affected by the fact that a lot of Soviet officers settled down in our city with their families after military discharge. The launch of a chemical industrial giant such as Odessa Portside Plant also attracted into the city a considerable body of experts from Russia and Belarus who naturally spoke Russian. Another even bigger enterprise, the Black Sea Shipping Corporation with its entire infrastructure, invited the Russian speaking compatriots to join its ranks and drove the employees out of republican subordination encouraging the knowledge of Russian and foreign languages.

High educational level of the experts mentioned above gave priority to Russian language, and the countrymen from the region quite willingly acknowledged its significance and image. Ukrainian speaking countryside didn't feel some special annoyance about Russian since there was no challenge to learn it. Ukrainian and Russian are cognate languages and have a wide range of similarities in dictionary and grammar. Due to the same reason there are no distinctive negative voices on the part of Russian speaking population against Ukrainian language implementation. Modern computer programs help to carry out official workflow management and communication in Ukrainian without specific difficulties. Odessa citizens adversely react on purposeful isolation of the Ukrainian school students from the masterpieces of Russian literature and art.

Key words: *language policy, language policy implementation, bilingualism.*